

BUYUK ALLOMALARIMIZ VA IX–XII ASRLARDAGI MADANIY UYG'ONISHNING JAHON SIVILIZATSIYASIGA TA'SIRI

Tillayev Bobomurod¹

Karimova Noilaxon²

Namangan davlat pedagogika instituti

KEYWORDS

Sharq uyg'onish davrida ilm-fan, buyuk allomalarimizning pedagogik qarashlari, Muhammad Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino, Alisher Navoiy kabi bobokalonlarimizning jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi.

ABSTRACT

Ushbu maqolada IX-XII asrlarda ilm-fan va madaniyatning rivojlanishida allomalarimizning buyuk xizmatlari va ularning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlari hamda buyuk allomalarimizning yevropa davlatlarida tutgan o'rni to'g'risida ma'lumot keltirilgan.

2181-2675/© 2025 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.15596125**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Kirish. Jahon miqyosidagi murakkab jarayonlarni va mamlakatimiz bosib o'tgan taraqqiyot natijalarini chuqur tahlil qilgan holda keyingi yillarda "Inson qadri uchun" tamoyili asosida xalqimizning farovonligini yanada oshirish hamda faol fuqarolik jamiyatini shakllantirishga qaratilgan islohotlarning ustuvor yo'nalishlari belgilab olindi. Shu qatorda ta'lim sohasiga e'tibor qaratilib, o'rta va umumiy o'rta ta'limda darsliklarni yangilash va o'qish usulini osonlashtirish bo'yicha zamon talablariga moslashtirish kabi vazifalar belgilandi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 29 yanvardagi PF-60-sonli "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi" farmonining 73-maqsadida quyidagi vazifalar bajarish belgilanib olindi: "buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish, IHT, IRSIKA, AYSESKO, YUNESKO kabi dunyoning nufuzli xalqaro tashkilotlari, ilmiy-tadqiqot markazlari va universitetlari bilan hamkorlikda "Yangi O'zbekiston - Uchinchi Renessans" shiori ostida xalqaro konfrensiya, simpozium va anjumanlar tashkil etish" kabi keng ko'lamli vazifalar belgilangan va shu

¹ NamDPI katta o'qituvchisi

² NamDPI talabasi

yo'nalishda bir qator tadbirlar o'tkazib kelinmoqda [1].

Bunga ko'ra, buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma'naviy merosini keng targ'ib qilish maqsadida yurtimizdan yetishib chiqqan allomalar qalamiga mansub 100 ta asarning xalqchil tarjimasini amalga oshirish, ular asosida ilmiy va ommabop risolalar yaratilishiga e'tibor qaratildi. Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib etish maqsadida O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi, Islom sivilizatsiya markazi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash kabi vazifalar belgilandi.

Shu o'rinda, Taraqqiyot strategiyasining 74-moddasi "Jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik muhitini mustahkamlash" deb nomlanib, unga ko'ra milliy madaniy markazlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tizimi yanada takomillashtirish vazifalar belgilandi. Bu esa buyuk ajdodlarimiz merosini yanada chuqurroq o'rganish, uni yoshlar orasida keng tar'g'ib etish va ongida ularga nisbatan hurmat uyg'otish imkonini yaratdi. Shu bois, avvalom bor biz o'zimiz tariximizni chuqur bilishimiz va har zamon unga nazar solib, murojaat qilishimiz darkor [1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. IX-XII-asrlardagi boy madaniy tariximizni o'rganar ekanmiz, Sharq uyg'onish davrida Yevropa uyg'onish davrining asosiy belgilari mujassamligini ko'rishimiz mumkin: jo'shqin ijodiy faoliyat ulkan bunyodkorlik ishlarining amalga oshirilgani, aqlni hayratga soluvchi bemsil asarlarlarning yaratilgani shundan dalolat beradi. Sharq uyg'onish davri ham ulug' allomalar, qomusiy bilim sohiblari, mashhur mutafakkirlarni yetishtirdi. Aniq fanlar sohasida Muhammad Al-Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Mirzo Ulug'beklar jahonshumul kashfiyotlar qildilar. Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino kabi faylasuflar falsafiy asarlari tafakkur xazinasini boyitdi. Olam, odam va jamiyat yaxlitlikda tadqiq etilib, yangi qonuniyatlar ochildi, aqliy bilim ufqlari kengaydi, fozil jamiyat va komil inson nazariyasi chuqur ishlab chiqildi. Sheriyatda Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy singari daho ijodkorlar yetishib, o'lmas asarlar yaratdilar, ishq muhabbat, qahramonlik, ozodlik va ezgulikni madh etdilar [2].

Yevropaning ko'plab qismida ham bizning buyuk allomalarimiz ilm charog'ini yoqdilar. Jumladan, ispanlar yozuvi ham, shimoliy oromiy yozuvi ham Osiyodan olinganligi hech kimga sir emas. Aniq fanlar va ularni o'rganish usullarini, dehqonchilik va chorvachilik ilmlari, dengizda suzish, harbiy texnika kabi sohalarni Yevropa Sharqdan olib rivojlantirdi. Matematika, kimyo, tibbiyot sohasida ham bizning allomalarimizning xizmatlari buyuk [3].

Muhammad Al-Xorazmiy algebra va algoritm fanlarining asoschisi bo'lib, u falakiyotga oid ishlarida hindlarning falakiyot jadvallarini tahlil etgan, "Xorazmiy ziji" nomli mashhur astronomik jadvallar tuzdi. Ma'lumotlarga ko'ra VII-XV asrlarda hammasi bo'lib 100 taga yaqin zij (trigonometriya va falakiyotga oid) jadvallar mavjud bo'lgan. Ana shu zijlar orasida boshqa olimlar bilan birga Al-Xorazmiy tuzgan zijlar ham mavjudligi bizni faxrlantiradi. Al-Xorazmiy sinus funksiyali trigonometrik jadvallarning rivojiga ham katta hissa qo'shgan bo'lib, keyinchalik bu amaliyot tangens funksiyasining ekstropolyatsiyasini vujudga keltirdi. U takomillashtirgan ikki xato orqali hisoblash usuli muallifni natijada differentatsiya konsepsiyasiga olib keldi. Shu bilan birga, olim konussimon kesmalarning geometrik holatini

ham takomillashtirdi. Bobokalonimiz Al-Xorazmiy kitoblariga ko'plab olimlar qiziqib, 1126-yilda xattoki lotin tiliga ham tarjima qilishgan. Uning ilmiy merosi hozirgi kunga qadar dunyoning har bir joyida foydalanib kelinmoqda [4].

Yana bir buyuk qomusiy olimlarimizdan hisoblangan Abu Rayhon Beruniy (973-1048) astronomiya, matematika, geografiya, arifmetika, tibbiyot, tarix va fanning boshqa sohalariga oid qator risolalar yaratgan. Beruniy harakat trayektoriyasi va osmon yoritgichlari shaklining ellipsoid ekanligi haqida birinchi bo'lib fikr yuritgan olimlardan bo'lib, joylarning geografik uzoqligini, kengligini aniqlash yo'llarini tanlab olishda novator hisoblanadi. U trigonometriyani, geometriyani keng qo'llash orqali o'zidan oldingi astronomlarga nisbatan ancha aniq natijalarga erishdi. Jumladan, birinchi bo'lib Yer maketi bo'lgan globusni yaratdi va yer shar shaklida ekanligini isbotlab berdi. Bu esa o'sha davrdagi ilm sohasida kata burilish yasab berdi.

Buyuk Sharq qomusiy olimlarimizdan Abu Nasr Forobiy ham ilm-fanda kata xissa qo'shib, shu bilan birga ta'lim va tarbiya jarayonini tashkil etish borasidagi ishlari bizga hozirda ham dastural amal bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Jumladan, quyidagilarni alohida ta'kidlash mumkin:

- Ta'lim degan so'z xalqlar va shaharliklar o'rtasida nazariy fazilatlarni birlashtirish, tarbiya esa shu xalqlar o'rtasidagi tug'ma fazilat va kasb-hunar fazilatlarini birlashtirish;
- Tarbiya jarayoninig muvaffaqiyatli kechishi uchun tarbiya beruvchining o'zi tarbiyali bo'lmog'i shart;
- Ta'lim faqat so'z va o'rganish bilan, tarbiya esa amaliy ish, tajriba bilan amalga oshiriladi;
- Tarbiya har bir xalq, millatning amaliy malakalaridan iborat bo'lgan ish-harakat, kasb-hunarga o'rgatishdir;
- Inson - dunyo taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni [5].

Abu Nasr Forobiy shaxs kamolotida ta'lim-tarbiya berish zarurati, bu usullardan kutilgan asosiy maqsad va bola tarbiyasi usullari haqida qimmatli ma'lumotlarni bayon etgan. U bolaning tug'ilganidan boshlab, oyoqqa turguncha ma'lum tartibda tayanib borishga katta e'tibor qaratilishiga to'xtalgan. Forobiy bu dunyoqarashida inson aqlini bilim bilan boyitish, uni ilimli, ma'rifatli qilish uchun xizmat qiluvchi ruhiy jarayonlarga alohida e'tibor bergan. U o'zining ko'plab risolalarida insonning ma'naviy rivojlanishini ilm ma'rifatga bog'liq ekanligini ta'kidlagan. Bu esa inson hayotida ta'lim-tarbiyaning o'rni beqiyos ekanligini bildiradi.

Abu Ali Ibn Sino ham Forobiyning fikrlarini davom ettirgan holda bilim olishda bolalarni maktabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

- Bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- Ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish;
- Olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;
- O'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;
- Bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- O'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish [6].

Natijalar. Bu talablar hozirgi ta'lim tamoyillariga ham mos kelishi bilan qimmatlidir. Ibn Sino o'qituvchining qanday bo'lishi kerakligi haqida fikr yuritar ekan, quyidagi usullarni keltiradi: bolalar bilan muomala qilishda bosiq, jiddiy bo'lish; berilayotgan bilimni talabalar qanday o'zlashtirib olayotganiga e'tibor berish; ta'limda turli metod va shakllardan foydalanish; talabaning xotirasi, bilimlarni egallash qobiliyati; shaxsiy xususiyatlarini bilish, fanga qiziqтира olish; berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish; bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berish. Har bir so'zning bolalar hissiyotini uyg'otish darajasida bo'lishiga erishish zarurligini ta'kidlagan.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Ibn Sino birgina ta'limda emas, balki tibbiyot sohasida ham juda mashhur. Uning "Tib qonunlari" asari butun jahonning tibbiyot sohasida keng qo'llanilib kelinmoqda, yevropaliklar uni Avisena deb atashadi, xattoki, hozirgi kunda bu nom meditsina so'zining kelib chiqishining asosi hisoblanadi.

Sharq mutafakkirlaridan biri bo'lgan buyuk Alisher Navoiy ham o'zbek adabiyotining yorqin namoyondalaridan hisoblanadi. U ko'plab asar va dostonlar yozgan, ayniqsa o'z ichiga besh dostonni qamrab olgan „Hamsa“ si juda mashhur. Hamsa asari insoniylik tuyg'ulari, vatanga bo'lgan mehr-muhabbat, ishq-muhabbat va qadriyatlarimiz aks etgan asardir. Bu asarni o'qigan har bir insonni qalbida milliy iftixor tuyg'ularini aks ettira oladi. Shu bilan bir qatorda shoir yoshlarni ilmdan amalda foydalanish zarurligini ham ta'kidlaydi [7,8];

Ilm Navoiy senga maqsud bil,

Endiki ilm o'ldi amal aylagil.

Bu misraning ma'nosi shuki, "Ey Navoiy, ilm senga maqsad bo'lsin, deb bil" deya shoir o'ziga murojaat qilib, ilm olishga intilish kerakligini ta'kidlaydi. "Endilikda ilm o'ldi, amal aylagil" - bu yerda "ilm o'ldi" iborasi ilmning qadri yo'qolganini, unga e'tibor berilmayotganligini anglatadi. Shuning uchun ham shoir faqat ilmning o'zi yetarli emasligini, balki unga amal qilish kerak ekanligini qisqagina bayon etadi. Navoiy oliyjanob insoniy fazilatlarni qadrlashi, bolalarni o'qish, o'rganish va yuksak odobli, a'lo xulqli bo'lishida ta'lim-tarbiya alohida ahamiyatga ega ekanligini tasarruf etadi.

Muhokama. Shunday qilib, IX-XII asrlarda Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan madaniy uyg'onish insoniyat tarixidagi eng yuksak ilmiy va madaniy o'zgarishlardan biriga aylangan. Bu davrda yaratilingan ilmiy yutuqlar va ular tomonidan jahon sivilizatsiyasiga qo'shilgan hissalar, nafaqat islom dunyosining, balki butun dunyo ilm-fanining rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatdi. Buyuk allomalar o'zlarining asarlari orqali insoniyat tafakkurini yangi bosqichga olib chiqib, ilm-fan rivojlanishida muhim rol o'ynadilar.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, ular buyuk asarlari va ko'plab risolalari orqali vatanimiz sharafiga yuksak darajalarga olib chiqdilar, hamda kelajak avlod uchun bitmas tugalmas boy meros qoldirdilar. Biz yosh avlodlar ularga munosib tarzda ularni biz uchun qoldirgan meroslaridan oqilona foydalanib, yurtimiz ravnaqiga xissa qo'shmog'imiz kerak. Shunday ekan, buyuk allomalar yurtida tug'ilib o'sganimiz biz uchun alohida faxr va iftixor berib, yanada ilm olishga, harakatga undaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. SH. M. Mirziyoyev. PF-60 "2022- 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning

taraqqiyot strategiyasi” T. 2022.

2. Тиллаев, Б.А. (2014). Патриотическое воспитание молодежи-как важная составляющая духовно-нравственного воспитания детей и молодежи. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, (4), 146-148.

3 Тиллаев, Б. (2024). Globallashayotgan dunyoda ommaviy axborot vositalari va millat imidjining shakllanishi. Новый Узбекистан: наука, образование и инновации, 1(1), 491-493.

4. Мухитдинова, Ж. Р., Хайитмирзаева, М. М. (2020). PEDAGOGICAL HERITAGE AND CONTRIBUTION OF THE EAST AND CENTRAL ASIA THINKERS IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE PERSONALITY. Scientific Bulletin of Namangan State University, 2(3), 436-441.

5. Тоштемирова, М.О. O'qish darslarida buyuk ajdodlarimiz merosidan foydalanish / М.О. Тоштемирова, М.А. Туйчиева.-Текст: непосредственный // Молодой ученый. -2020.- № 2 (292).-С.

6. Еркаев А., Учинчи Ренессанс – миллий гоя сифатида. “Янги Узбулистон” газетаси. № 172 (172).1-2 бет

Internet saytlari:

7. [https://Uzbekistan.lv/uz/president-Islom Karimovning – o'rta asrlar sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi uning zamonaviy svilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati](https://Uzbekistan.lv/uz/president-Islom_Karimovning_-_o'rta_asrlar_sharq_allomalari_va_mutafakkirlarining_tarixiy_merosi_uning_zamonaviy_svilizatsiya_rivojidadagi_rol_i_ahamiyati);

8. <https://uz.wikipedia.org>;